

Omkring det sosiale aspekt av

Koelles Polyglotta Africana av 1854.

AV SVERRE FLØTTUM

I 1854 kom det fra Church Missionary House i London en bok utenom det vanlige både i format og innhold, POLYGLOTTA AFRICANA, AV SIGISMUND W. KOELLE. Formatet 32 × 50 cm var valgt for å gi plass til 200 afrikanske språk i fire kolonner, to på hver side, og hver av dem med tre kolonner for språkprøver. Koelle var tysk teolog, sendt som misjonær til Sierra Leone av C. M. S. i London. Han begynner sitt forord med å sitere Rom. 10,14: «Hvordan kan de påkalle en de ikke tror på» o. s. v. og tilføyer et nytt ledd i kjeden av spørsmål: og hvordan skal de bli sendt til dem hvis navn og eksistens vi ikke har hørt om? Men i våre dager — sier han videre — er det på tide å trenge inn i verdens terra incognita for å forberede en vei for dem som skal gå med evangeliet til dem som hittil har vært fullstendig ukjent for den kristne verden. Han håper at hans polyglotte skal være med på å løfte mørkets slør som fremdeles skjuler dem for oss, og kaste litt lys over dem, bare såvidt vi får skimte deres lidelser, elendighet og nedverdiggelse. Selv gjennom det lille kikkhullet som denne polyglotte gir, kan vi øyne, mellom alt det kjødelige og djevleske, noe som minner om Ham som er kjærlighet, og som skapte alle i sitt bilde. Han hentyder til det tilfelle der en far ofrer sin egen frihet for å bevare den for sin sønn. Vi kan i dette se noen vage trekk av et tapt bilde av Gud, og det gir oss forsikringen om at dette bilde kan bli restaurert ved evangeliet i Kristus Jesus. Dette sammenlignende vokabular har sin rot i den rosverdige iver som CMS viser for å bringe evangeliet ut til hele Afrika. Derfor fikk en av CMS's utsendinger i oppdrag å samle opplysninger og kartlegge språksituasjonen i hele Afrika sier han. Bortsett fra kystdistrikterne var det på den tid, rundt 1850, svært lite man visste om afrikanske språk. Fra det indre, og stort sett ukjente Afrika, hadde man bare sparsomme opptegnelser fra forskjellige forskere, men disse

korte notater egnet seg lite til sammenliknende språkforskning, da de var nedtegnet i forskjellige alfabeter med ulik tegnverdi. Forde- len med Koelles bok er at alle språk er nedtegnet av en og samme mann med ens bokstav- og tegnvalør for alle språk.

CMS antok at det fantes bortimot 50 språk i Afrika. Da Koelle begynte sine undersøkelser mellom de tusener av slaver som var ført til Freetown¹ fra hele kontinentet, varte det ikke lenge før han for- sto at CMS's antagelser nok var feil. Det var mange flere språk enn antatt. Han fant over 200 språk representert, og fra mange hold fikk han oppgitt navn på andre språk inne i landet, uten at noen re- presentant fantes i Freetown. Koelle har i en innledning grundig beskrevet sine informanter: Navn, afrikansk og «hvitt», fødested, hvor vokset opp, eventuelle flyttinger, hvor lenge borte, hvilket språk nyttet etc. alder da han ble tatt til slave, hvor lenge i slave- riet, når kommet til Freetown og hvor mange stammefrender der. I et eget avsnitt blir fødestedet og stammens område så noenlunde lo- kalisert ved angivelse av antall dagsmarsjer fra allerede kjente ste- der, elver, fjell etc.

Alle disse opplysninger ville Koelle ha for å forsikre seg om at de språkprøver han fikk, var autentiske, at informanten var gammel nok til å ha lært sitt språk fullt ut, og om han senere hadde hatt hø- ve til å bruke det og holde det ved like ved å snakke det med stam- mefrender. Dette var viktig, for noen av hans informanter hadde vært borte fra sin hjemstavn i opptil 40 år. Avstanden til andre kjente steder ville han ha for å kunne få til et kart over Afrika med angivelse av de ymse stammers bosted. For å kontrollere riktigheten av de språkprøvene han hadde fått hos en informant, tok han gjer- ne prøver fra stammefrender, dersom slike fantes. Noen ganger lot han prøvene ligge en tid, og så innkalte han informanten til ny om- gang med de samme spørsmål. Det var om å gjøre for ham at de opplysninger han ga, skulle være så nøyaktige som mulig, for å kunne bli til hjelp ved evangeliseringsarbeidet innover i det ukjente av Afrika.

Vi skal imidlertid ikke gå nærmere inn på det lingvistiske aspekt av Koelles bok, men ta for oss de opplysninger som kommer fram om de sosiale forhold i Afrika i første halvdel av forrige århundre. Dette biproduktet ved Koelles undersøkelse er kanskje av større ver- di for oss idag enn de lingvistiske resultater, og kan kaste lys over si- der av slavehandelen som har vært lite kjent.

For å få tak i alle opplysningene har Koelle vært i kontakt med

flere hundre mennesker. Av disse tar han med 200, én representant for hvert språk. Bare i enkelte tilfeller nevner han en ekstra representant for kontrollens skyld, hvis den første informant har vært ekstra lenge borte fra sin hjemstavn. Av disse 200 er det 175 slaver fra alle kanter av Afrika. Resten er handelsmenn, sjømenn, fastboende og reisende. Som regel nevner Koelle uttrykkelig hvis en informant ikke er slave, som f. eks.: «Født i Cape Palmas, som han forlot for 5 år siden for å tjene sitt brød som sjømann.»

I enkelte tilfeller er imidlertid opplysningene noe utilstrekkelige og det kan være rom for tvil, når han f. eks. skriver: « — — — født i Ngowa, hvor han levde til han var 20 år. Han har vært borte fra sitt hjem i omtrent 22 år og har 4 stammefrender i Sierra Leone.» Det er rimelig å anta av vedkommende er slave, for Koelle har tatt med det som var vesentlig for hans undersøkelse, nemlig at mannen var fullt voksen før han forlot sin hjemby, og at han har 4 stammefrender, som han kan tale sitt eget språk med. Det er imidlertid meget få tilfeller hvor de opplysninger som gis er så knappe at de gir rom for tvil.

Koelle angir først stammens eller språkets navn, og føyer til hva vedkommende stamme er kalt av andre stammer i området. «Ham, eller dsaham eller fuham, kalt dsaba av paraene i. e. haussa.» Dette kan synes pirkete, men vi forstår nødvendigheten av det ved å tenke på forholdene i Europa. Vi sier tysk og Tyskland, mens man i Frankrike sier allemand og Allemagne, og i England German og Germany, og tyskerne selv sier deutsch og Deutschland. I mange tilfeller kommer det vel med at flere navn er nevnt, for det er slett ikke sikkert at stammen/språket har samme navn idag som i 1850. I et område i Vest-Kamerun har Koelle plassert et språk han kaller NDOB, med en dialekt TUMU, kalt BURUKEM av KUROROFA, TIWI etc. Etter stedsangivelsen må dette være det nåværende TIKAR. Dette viser seg å være riktig, for I. Richardson skriver TIKAR (NDOB, TUMU)² og H. H. Johnston: NDOB (M'BURUKEM).³ En stamme som har fått mange navn i Vest- og Sentral-Afrika er FULANI-stammen: GOI, AGOI, SELMIRA, NUPE, PHULA, PHULO, FULA, FULADSI, FULATA, TEBESE, TEBALE, TIBAR, og BIRA for å nevne noen. Selv sier de PULLO sg. FULBE Pl. og FULFULDE for språket. Stedsnavn varierer på samme måte fra språk til språk, og dertil kan de skifte etter som det dominerende språk i et område skifter. Dette skjedde forholdsvis ofte i området sør og vest for Tchadsjøen i første halvdel av forrige år-

hundre. Fulanernes ekspansjon i dette området satte dype spor etter seg nettopp i denne tiden, og mange stammer ble mer eller mindre desimert.⁴

Etter stammenavnet følger personnavn etc. f. eks.:

Bukosa, eller Thomas Harding, fra Freetown, født i Ago'ori hvor han levde til han ble tatt. o. s. v. . . .

For å angi alder heter det av og til: gift og hadde et barn som nettopp var avvennet . . . eller: gift og hadde en gutt på 10 år. Som det fremgår av disse eksempler er det klart at alderen ikke kan bli helt nøyaktig på denne måten. Det er bare ett tilfelle hvor informanten vet at han er født i 1787 og kom til Freetown 12. april 1818.

For å få en oversikt har vi satt opp følgende skjema:

Skjema nr. 1.

Solgt i en alder av	Under 20 år	Mellom 20-30	Over 30 år	Total
	43	105	27	175
	25 %	60 %	15 %	100 %

Som det fremgår av dette skjema var 43 (25 %) under 20 år, mens 105 (60 %) var mellom 20 og 30. Dette tyder på at denne aldersgruppen var mest ettertraktet som salgsvare, muligens også at de hadde klart transporten fra det indre av landet ned til utskipningshavnen best. At det var meget anstrengende dagsmarsjer, vet vi fra hvite oppdagelsesreisende som måtte gå sammen med slavetransportene på sine reiser, for ikke å bli overfalt av røvere. Både Park og Barth beretter om det. Barth forteller om en ung pike som ikke klarer å gå lenger på tross av en omgang av flodhestpiken. Hun blir løst fra rekken, og Barth ser ikke mer. Om kvelden sier han til sin kokk, at han tror hun kan ha muligheter til å klare seg, for det var grønne vekster der og litt skog. Kokken derimot sier at hun ble drept. Neste dag skjer det igjen at en ung kvinne ikke klarer å gå lenger. Hun blir løst fra rekken. Men denne gangen går Barth tilbake for å se. Han kommer akkurat tidsnok til å se at slavedriveren tørker blodet av kniven sin.⁵ Etter det som ellers kommer fram i informantenes opplysninger, synes det å være klart at ved overfall på landsbyer, ble eldre av begge kjønn drept, likeså barna, mens unge menn ble tatt vare på til salg og de unge kvinner til konkubiner eller salg. Det er bare tre kvinner mellom Koelles informanter, men han opplyser at det er mange kvinner i Freetown, av enkelte stammer til og med flere enn antall menn.

Hvordan ble de tatt til slaver?

Skjema nr. 2.

Solgt av familien	Solgt av stammen	Tatt av nabostamme	Tatt i krig	Total
48	30	50	47	175
27 %	17 %	29 %	27 %	100 %

Det er meget overraskende at så mange som 48 av 175 (27 %) ble solgt av sin egen familie. I svært mange tilfeller er årsaken til salget oppgitt, og fordeler seg slik:

Skjema nr. 3.

Egen gjeld	Familiens gjeld	Hor	Mord el. tyveri	Uenighet disputt	Andre grunner	Total
7	15	8	5	7	6	48
15 %	31 %	17 %	10 %	15 %	12 %	100 %

Dette viser tydelig at disse menneskene ikke hadde noe annet av verdi enn sin egen kropp. Det var pengemangel som lå til grunn for de aller fleste salg. Situasjonen kommer klart tilsyne i det tilfellet Koelle hentyder til i innledningen. En ung gutt blir bedt av en nabo om å gå på markedsplassen og kjøpe en slave for ham. Han får pengene, går og kjøper slaven. På tilbakeveien blir de angrepet av en bøffel, og slaven blir drept. Da gutten kommer hjem og forteller dette, insisterer naboen på å få igjen pengene sine. Men gutten har ikke noe å betale med, heller ikke familien. Naboen tar så gutten og vil selge ham. Da går guttens far fram og tilbyr seg å gå i slaveri i sønnens sted. Han ofrer sin egen frihet for at sønnen skal få beholde sin.

En annen gutt blir solgt fordi familien vil kjøpe et gevær. En ung soldat blir solgt av sin hærfører fordi han nektet å gi ham sin kone. En sjefsønn hadde nettopp arvet sin fars 22 koner i tillegg til de 3 han hadde fra før av. Men så blir han grepet av sin onkel og solgt, fordi han ikke hadde gitt ham en slavepike i anledning farens død. Det er nevnt 7 stykker som blir solgt fordi de var krangleverne, eller rett og slett upopulære. Noen ble beskyldt for å fare med trolldom og solgt av den grunn. I 6 tilfeller (12 %) er det ikke oppgitt noen grunn. Koelle sier bare: Solgt av familien. Av skjema nr. 2 ser vi at 30 stk. (17 %) ble kidnappet og solgt av stammen, det vil si av kon-

gen. Som vanlig i Afrika på den tid var alle innbyggere kongens livegne, men egentlig ikke slaver. Mange afrikanske språk sjeldner mellom livegne og slaver. Kongen var imidlertid eneveldig og tålte ingen opposisjon. Den minste antydning kunne føre til at vedkommende ble solgt, gjerne med hele sin familie. Slike salg har foregått helt opp til våre dager. I mange tilfeller er det rimelig å anta at kongen måtte ta folk av sin egen stamme for å fylle kvotene til tributt til overkonger. Det er kjent at slik tributt til en seierherre som oftest bestod av gull, elfenben eller slaver. Koelle nevner at kurorofa måtte levere 1000 slaver pr. år til Bornu. (Det har ikke vært mulig å bringe på det rene hva tid denne avtalen var inngått, og heller ikke hvor lenge den ble praktisert.) Mesteparten av disse ble ført over land til den arabiske verden, men noen få havnet i Freetown, etter å ha gått gjennom flere mellommenn på veien. I sin bok *L'histoire de Tibati* forteller Eldridge Mohamadou⁶ at da grunnleggeren av Adamawa, moddibo Adama, hadde etablert seg i Yola, måtte alle småkongene i Nigeria og Kamerun betale ham tributt, og han på sin side måtte betale til den store herskeren i Sokkoto. Hvor mange slaver disse tributtene utgjorde, er ikke oppgitt.

Går vi tilbake til skjema nr. 2 ser vi at 50 stykker (29 %) er kidnappet av nabostamme og solgt. Det er klart at kurorofa ikke kunne klare å levere 1000 slaver pr. år uten å ta dem fra andre. Det var på denne tiden vanlig at kongene sendte ut grupper på røvertokter til omliggende stammer. (Gamle folk i Kamerun kunne fortelle at de hadde opplevd slike raid.) De innlot seg ikke i åpen kamp med noen, men lå på lur særlig ved vannkilder og andre steder hvor de kunne vente at folk kom forbi, alene eller noen få. Disse ble kidnappet og ført bort i all hast.

Av skjema nr. 2 ser vi også at 47 stk. (27 %) ble tatt tilfange i krig og solgt. De fleste av disse ble tatt under fulanernes ekspansjon i første del av forrige århundre, før det store fulanerriket sprakk og de forskjellige klaner begynte innbyrdes krig. Fulanerne var fryktet fordi de hadde hester, de var gode bueskyttere med effektiv gift på pilene, og de var grusomme. Deres ekspansjon i Vest- og Sentral-Afrika som fant sted samtidig med Napoleons frammarsj i Europa, ble ikke nedtegnet i vår allmene verdenshistorie, men den er likevel «skrevet i strømmer av blod» på sidene av menneskehetens historie. Mange av informantene forteller hvordan byene deres ble brent, gamle og barn drept og resten ført bort som slaver. Mesteparten av slavene som kom til Freetown kom nettopp fra de områdene som

fulanerne underla seg, i første rekke Nigeria og Kamerun.

Når det gjelder transporten fra innlandet til kysten og antall år i slaveri, ville det ha vært ønskelig med flere opplysninger. Koelle nevner aldri antall år i slaveri, men av språklig interesse får vi vite hvor lenge vedkommende har vært avskåret fra å snakke sitt eget språk. Etter alt å dømme foregikk transporten til kysten så fort som mulig, men på grunn av de lange avstandene er det ikke uvanlig med en reisetid på mange måneder, kanskje ett år.

Skjema nr. 4. Antall år i slaveri.

Under to år	2 til 10 år	Over 10 år	Total
122	42	11	175
70 %	24 %	6 %	100 %

Av dette framgår at de aller fleste (70 %) var handelsvare som skulle fram så fort som mulig. Koelle bruker av og til «hurried to the Sea» eller «at once carried to the Sea». Det er tydelig at de ikke har vært husslaver eller arbeidsslaver, men salgsvare. Av dem som har over 2 års slaveri bak seg, er det noen som har vært solgt flere ganger, og i slike tilfeller oppgir Koelle som oftest hvor lenge de har vært på hvert sted. Han skriver f. eks.: «Ali, eller William Harding, født i Magirari Bagalabe i 1787 og kidnappet av noen fulanere på vei til Sagou da han var 25 år gammel. De førte ham til Aku-land hvor han var i 5 år. Han ble ført til Sierra Leone den 12. april 1818, hvor han siden har vært sammen med sine landsmenn, som på det meste har vært 200, men som nå er redusert til 30, menn og kvinner.» I denne gruppen finner vi noen av slavene som ble gitt som tributt til Bornu og Yola, og videresendt til Sokkoto. (s. Eldridge Mohamadou, L'histoire de Tibati). Vi finner også noen som er ført tvers over Afrika fra Mocambique med diverse opphold underveis.

Det er bare en liten del, 11 stykker, (6 %) som har over 10 års slaveri bak seg ved ankomsten til Freetown. Én har i mange år vært på Jamaica, en annen i Brazil, og så sneket seg ombord i båter som har tatt dem med tilbake til Afrika. Det er også en som har klart å bli slaveoppkjøperens betrodde mann. Han var med slaveskipet tilbake til Afrika fra Brazil 7 ganger og hentet last. Men på den 8. turen ble skipet oppbrakt av engelske kryssere og ført til Freetown.

Når det gjelder årstall for ankomsten til Sierra Leone, er Koelle meget nøye. Enten angir han årstall, eller antall år etter ankomsten. Når han sier «for syv år siden», har jeg satt 1843, idet jeg har

regnet med at Koelle har fått sine informasjoner på den tiden.
Skjema nr. 5. Ankommet Freetown.

Før 1820	1821—30	1831—40	1841—50	Total
27	54	54	40	175
16 %	31 %	31 %	22 %	100 %

Som man ser synes antall ankomne å være noenlunde konstant for årene fra 1820 til 1840, og med en liten nedgang i 1840-åra. I *Histoire de l'Afrique*⁷ blir det oppgitt at fra 1808 til 1833 kom det 39936 slaver til Freetown, det vil si ca. 1600 pr. år. I løpet av de neste 44 år, fra 1833 til 1877, kom det ca. 34000, eller gjennomsnittlig ca. 800 pr. år. Dette skulle tyde på at trafikken var kulminert i 1850. Det hadde imidlertid vært en kraftig oppgang i 1847 på grunn av The Sugar Bill. Når tollen på sukker ble tatt bort i England, steg etterspørselen, og produsentene forlangte flere slaver. Det førte til at 1847 ble et rekordår med 84356 slaver eksportert fra havnene i Guineabukta.⁸

Antall stammefrender til hver enkelt informant er som regel nøyaktig oppgitt, for å vise om vedkommende har hatt høve til å bruke sitt eget språk. Dette gjelder særlig hvor antallet er forholdsvis lite, fra 0 til 100, eller noen få hundre. Ellers bruker Koelle «hundreds», «several thousand» eller også «a great many». Han nevner flere stammer som er gått sterkt tilbake i antall ved en naturlig avgang. Det må også nevnes at mange hadde forlatt Freetown og reist tilbake til sine egne områder.⁹

Skjema nr. 6. Antall stammefrender.

1	2	3—10	10—100	100— 1000	Over 1000	Total
41	25	60	36	10	3	175
24 %	14 %	34 %	20 %	6 %	2 %	100 %

Det er forbausende at så mange som 41 (24 %) er alene representant for sin stamme. Over halvparten av stammene har mindre enn 5 representanter. På den andre siden er det bare 3 som har mer enn tusen. Her er det meget stort spillerum.

Hvor kom de fra?

De geografiske opplysninger Koelle hadde samlet hos sine informanter om hver enkelt stamme, dens område, dens byer og elver i

forhold til mer eller mindre kjente omgivelser, var nok til å kunne lokalisere stammeområdet for de flestes vedkommende. Alle disse opplysninger overlot han til A. PETERMANN, «The Queen's Physical Geographer», og han tegnet et kart av Afrika med angivelse av stammeområdene. Ved hjelp av dette er det mulig så *noenlunde* å lage en oversikt over hvor slavene kom fra. De afrikanske statene har stort sett de grensene som ble trukket opp av de europeiske stormakter på Berlinkonferansen 1884–85, og de stemmer på ingen måte overens med stammegrensene. Mange stammer hører hjemme i mer enn en stat, og en skjønnsmessig fordeling er nødvendig. Det må også nevnes at 25 av Koelles informanter var frie, ikke slaver, men for deres vedkommende er antall stammefrender nevnt bare i et par tilfeller og disse er ikke tatt med her.

Antall slaver fra de ymse land.

Senegal	25	Niger	54
Gambia	22	Kamerun	989
Guinea Bissau	42	Gabon	41
Guinea	83	Congo Brazzaville	59
Sierra Leone	756	Zaire	104
Liberia	635	Centralafr. Rep.	22
Ghana	170	Angola	43
Elfenbenskysten	129	Zambia	9
Togo	109	Mocambique	32
Benin	113	Tchad	11
Nigeria	15-25000	Øvre Volta	51
Mali	111	Rwanda	2

Disse tall må ses på bakgrunn av alle usikkerhetsmomenter som er nevnt. Hovedsaken er at de viser at slavejakten pågikk over hele Afrika, og at den overveiende del kom fra Nigeria og de nærmeste naboland. Det som kanskje forbauser er det forholdsvis lave antall fra statene vest for Nigeria, Ghana og Elfenbenskysten. Det kan være at mange derfra har forlatt Sierra Leone for hjemlandet da den sjøverts forbindelsen der var kjent. Koelle nevner flere stammer hvor antallet er blitt redusert på grunn av en naturlig avgang og ved repatriering. For Nigerias vedkommende har jeg ikke våget å angi noe bestemt antall. Koelle bruker som nevnt ovenfor flertydige uttrykk når han behandler Yoruba og et par andre stammer fra Nigeria. Det er imidlertid klart at nettopp dette område rundt Guineabukta har vært meget folkerikt helt fra middelalderen av. Mange

forskere mener at både bantu og semibantu har sin vugge her. Via Tambuktu eller Bornu har området hatt forbindelse med Nor-Afrika, og mottatt kulturimpulser derfra, sammen med Nok-kulturen fra Sahel-området. Fra dette området har store folkegrupper migrert i flere bølger og spredt seg over store deler av Afrika.

Når begynte slaveriet?

Det er urgammelt og ser ut til å ha vært praktisert hos de fleste folkeslag. Svarte slaver serverte stormennene i Egypt flere tusen år før vår tidsregning. Det ble sendt ekspedisjoner langt sørover for å hente pygmeer til å danse for farao. Men noen slavetransport i større omfang fra et område til et annet, har det ikke vært tale om. Slavene var arbeids/husslaver, og etter all sannsynlighet er de med tiden blitt integrert i familien og stammen.

Noe nytt kom inn ved arabernes erobring av Dongola i 652. Da måtte det kristne Nubia gå med på å levere 365 slaver pr. år til seierherrene. Denne tributt ble nøyaktig oppfylt av Nubia helt til 1315, altså i 663 år. I løpet av denne tiden gikk det ut til araberlandene 241995 slaver. Den store uttappingen begynte først flere hundreår senere, og foregikk på to veier, én til Midt-Østen og én til Amerika. Den første bestilling på arbeidshjelp til den nye verden kom fra den spanske konge i 1510, og lød på 200 slaver til Vestindia.¹⁰ I 1536 ble 5000 afrikanere innskipet i Mpinda (St. Antoine i Zaire). Da kong Alfonso av Congo forsto hva som var igang, nedla han i 1540 forbud mot all eksport av slaver, men til liten nytte. Snart var arabiske oppkjøpere spredt over hele kontinentet. De kjøpte opp slavene og førte dem til kysten, hvor de solgte dem til europeiske skipsførere, som førte dem videre til den nye verden. Etterhvert som de andre sjøfarende nasjonene forbød slavehandelen, ble mer og mer av den overtatt av Spania og Portugal. Selv etter at disse to land hadde opphevet slavehandelen, fortsatte portugisiske båter å smugle slaver over til Brasil. Da England forbød slavehandelen i 1807, ble engelske marinefartøyer satt inn langs afrikakysten for å oppbringe slaveskip, og føre dem inn til Freetown. Den siste slavebåt ble praiet i 1901.¹¹ Man regner med at Afrika ble tappet for 29 millioner mennesker ved slavehandelen, 14 millioner til Midt-Østen og 15 millioner til den nye verden.

Noter

1. Freetown var anlagt som fristed for slaver i 1788. De første var kommet 11. mai 1787. Det var 450 frigitte etter den amerikanske frih.krig og 60 hvite kvinner (prostituerte). Robert Cornevin: *Histoire de l'Afrique*, Paris 1976. T. 2 p. 297–98.
2. Irvine Richardson: *Linguistic Survey of the Northern Bantu Borderland*, London 1957, p. 49.
3. Harry H. Johnson: *A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages*, London 1922, V. 2. p. 12.
4. Eldridge Mohamadou: *L'Histoire de Tibati*. Yaounde 1965, p. 15, 26–41
5. Barth i Paul Burg: *Forscher, Kaufherrn und Soldaten*, Leipzig 1935, p. 35
6. Eldridge Mohamadou: *L'Histoire de Tibati*, Yaoundé 1965. p. 12.
7. Robert Cornevin, *Histoire de l'Afrique*, Paris 1976, Tome II p. 298
8. *Ib.* p. 443–44
9. *Ib.* p. 309
10. Cornevin: *Histoire de l'Afrique*, Paris 1976, Tome II p. 48.
11. *Ib.* p. 444